

УДК 811.161.3'06-043.86

Р. В. Міксюк, ст. выкладчык (БДТУ)

АБ НЕКАТОРЫХ ЭВАЛЮЦЫЙНЫХ ПРАЦЭСАХ У СУЧАСНАЙ БЕЛАРУСКАЙ МОВЕ

У артыкуле разглядаюцца эвалюцыйныя змены ў лексікалогіі і словаўтварэнні сучаснай беларускай мовы за апошнія дзесяцігоддзі XX і першае дзесяцігоддзе XXI ст. Указваюцца прычыны і шляхі змянення слоўнікавага складу беларускай мовы, разглядаюцца праблемы ва ўжыванні запазычанага лексікі. Адзначаецца станоўчае і адмоўнае ў стылістычным афармленні тэрміналагічнай і агульнаўжывальнай лексікі. Выяўляюцца найбольш тыповыя словаўтваральныя працэсы і прапануюцца шляхі выхаду на новы ўзровень лінгвістычных даследаванняў.

Evolutional changes in lexicology and originality of modern Belarusian language for the last decade of the XX century and the first decade of the XXI century are reflected in the article. The reasons and ways of changing the lexical structure of the Belarus language are specified, problems of using the adopted lexicon are considered. Positive and negative sides of stylistic registration terminological and common lexicon are observed. Progressive word-formation processes are covered. Means of movement to a new level of linguistic researches are offered.

Уводзіны. Мова народа непарыўна звязана з грамадствам, яго гісторыяй, культурай, этыкай. Яна змяняецца па законах унутранага развіцця, пад уздзеяннем лінгвістычных і экстралінгвістычных фактараў, праяўляецца ў пераходных, пераломных перыяды гісторыі краіны.

Працэс пераўтварэння (90-я гг. XX–XXI ст.) ахапіў розныя сферы грамадскага жыцця: сацыяльны быт, эканоміку, палітыку, культуру, мараль, этыку, экалогію. За гэты невялікі перыяд жыццё ўнесла значныя дапаўненні і істотныя змены ў сучасную мову.

З дэмакратызацыяй грамадства ўзніклі новыя словы і абзначэнні, сталі багацейшымі словазлучальныя сувязі. Адначасова паглыбілася змястоўнасць структуры, сэнсавы аб'ём і семантычнае назаўважэнне слова, пашырыліся аспекты і функцыі яго ў мове.

З правядзеннем у жыццё палітычных і эканамічных рэформ, сацыяльных, культурна-асветніцкіх і экалагічных праграм узніклі і функцыянуюць у мове словы і словазлучэнні, якія адлюстроўваюць новыя жыццёвыя з'явы і формы грамадскіх адносін.

Асноўная частка. Значнае месца сярод новаўтварэнняў гэтага тыпу займаюць словы і словазлучэнні, якія абазначаюць розныя грамадскія аб'яднанні і формы іх дзейнасці, вытворчыя калектывы, таварыствы, саюзы, атрады: *брыгады хуткага рэагавання, працоўныя атрады, саветы працоўных калектываў, нефармальныя аб'яднанні*.

Папаўняецца слоўнікавы склад нашага грамадства за кошт слоў, якімі абазначаюцца новыя формы арганізацыі працы, гаспадарання: *сямейны (калектывны, гаспадарчы) пабрад, індывідуальная працоўная дзейнасць, гаспадарчы разлік, самакіраванне, мясцовае самакіраванне*.

Узніклі новыя назвы дзяржаўных, гаспадарскіх устаноў, прадпрыемстваў, арганізацый, аб'яднанняў: *біржа, фірма, акцыянернае прад-*

прыемства, холдзінг, карпарацыя, гандлёва-сервісная кампанія, экспертна-імартная кампанія, вытворча-гандлёвая кампанія, камп'ютарна-камунікацыйная кампанія.

Важнай крыніцай папаўнення слоўніка нацыянальнай мовы перыяду перабудовы з'явілася вяртанне да актыўнага выкарыстання старых, шырока вядомых у мінулым слоў, выразаў у выніку адраджэння і аднаўлення іх семантыкі: *гаспадар, хутар, арэнда, прадпрымальніцтва, камерцыя, бізнес, унутрыгаспадарчая кааперацыя, спонсар*.

Адным з галоўных шляхоў папаўнення слоўнікавага складу мовы з'яўляецца ўключэнне ў абарот так званых слоў-неалагізмаў, якія абазначаюць новыя прадметы, прыборы, прыстасаванні, навінкі тэхнікі, тэхнічныя вынаходніцтвы: *камп'ютар, інтэрнэт, сайт, кланіраванне*. Як правіла, гэта ў асноўным запазычаныя словы з англійскай (*інагурацыя, імпічмент, істэблішмент, рэінжынірынг, рымейк, дрэс-код, пентхаус*), французскай (*кантрафакт, франшыза*), нямецкай (*інвестар, кантрагент*), італьянскай (*інкаса, фірма*) і іншых моў. Такую лексіку можна ўжо далучыць да ліку інтэрнацыянальнай, бо ў большасці краін свету названыя вышэй канцэпты і наступныя (*банкаўская аперацыя, візітная картка, сусветная інфармацыйная сетка, іпатэчны крэдыт* і інш.) увайшлі ў жыццё, маючы адно і тое ж значэнне.

Запазычаныя словы, як паказвае моўная практыка, тэматычна вельмі разнастайныя. Яны могуць абазначаць назвы асоб па родзе заняткаў: *менеджар, кур'ер, метрдотэль, бізнесмен, прадзюсер*; прадметы вырабу, тавары, прадукцыю: *бестселер, блэндэр, кейс*; аб'екты культуры, бытпрызначэння, паслугі: *інтэрнэт-кафэ, бізнес-цэнтр*; сферы эканамічных адносін, гандлю: *маркетынг, бартэр, дэфолт, манетарызм, іпатэка, тэндэр, аваль, авуары*; экалогіі: *маніторынг*.

Падкрэслім, што працэсы глабалізацыі і камп'ютарызацыі прывялі да ўжывання вялікай колькасці англамоўных слоў. Гэтыя словы выкарыстоўваюцца як у «чыстым» выглядзе (*камп'ютар, інтэрнэт, правайдэр, дыск, брокер, брэнд, гламур*), так і ў асіміляваным (*мышка, скінуць на флэшку, атрымаць эсэмэску, зайсці на сайт, камп'ютар завіс*).

На старонках перыядычнага друку і навуковых выданняў з'явіліся словы, звязаныя з тайнамі прыроды і свету: *рэліктавы гаміноід, анамальныя з'явы, дэматырыялізацыя*.

Адыходзяць у гісторыю многія словы і выразы з асяроддзя міждзяржаўных адносін: *імперыя зла, перажыткі капіталізму, дзядзя Сэм, дагонім і перагонім Амерыку*.

Гаворачы пра змены ў слоўнікавым складзе сучаснай мовы, адзначым вельмі істотную з'яву, звязаную з выкарыстаннем слоў іншамоўнага паходжання, дакладней, са злоўжываннем іншамоўнай лексікі ў перыядычным друку, на радыё, у навуковых публікацыях. Гэта свайго роду бум, лексічны выбух, які ахапіў прэсу, наша грамадства. Для прыкладу, артыкулы, змешчаныя ў матэрыялах канферэнцый апошніх гадоў, часам немагчыма зразумець без адпаведнага тлумачальнага слоўніка, бо нават у межах аднаго сказа сустракаюцца па 5–7 новых запазычаных слоў, якія замяняюць добра ўсталяваныя і зразумелыя словы. Напрыклад: *манетарная палітыка* замест *грашова-крэдытная палітыка*; *рэкрутынгавыя агенцтвы* замест *кадравыя агенцтвы*; *мерчэндайзер* замест *таваравець*; *транспарэнтнасць* замест *празрыстасць*; *адкрытасць*; *рэкламны слаган* замест *рэкламны лозунг*; *алакіраваць людзей на вытворчасці* замест *накіроўваць, размяшчаць*.

Далёка не ўсе словы даступныя кожнаму чытачу, а сваім загадкавым гучаннем і няпэўнасцю выражанага сэнсу ўскладняюць тэкст і яго ўспрыняцце. Здараецца, што і аўтары публікацый не зусім разумеюць сапраўднага значэння слоў і ўжываюць іх не да месца. Асабліва часта блытаюць словы-паранімы: *гарант і гарантыя, дэфектны і дэфектыўны, статут і статус, экскурс і экскурсія, эфектна і эфектыўна, стыты і стытыстык, рэлікты і рэліквіі*.

У выніку няведання семантыкі запазычаных слоў з'яўляюцца плеаназмы: *папяровая макулатура, памятны сувенір, першы дэбют, манумент памятнага, прэйскурант цэн, лакальная мясцовасць*.

Праблема запазычання слоў не новая. Яна даўно прыцягвала ўвагу даследчыкаў. У розныя часы звярталіся да гэтай праблемы вучоныя-лінгвісты, гісторыкі, філосафы, філолагі. Адны з іх «заходнікі» адстойвалі запазычанні, абаронцамі роднай мовы былі «славянафілы», «пурысты».

У эвалюцыі словаўтварэння сучаснай беларускай мовы назіраюцца працэсы, з аднаго боку, агульныя, уласцівыя суседнім славянскім мовам, і, з другога боку, характэрныя толькі для беларускай мовы.

У сучаснай беларускай мове назіраецца шэраг словаўтваральных працэсаў, заснаваных на замяшчэнні састаўных намінацый аднаслоўнымі. У навуковай літаратуры гэтыя працэсы разглядаюцца як праяўленне закона эканоміі мовы, ці з'ява ўнівербацыі.

Сёння прагрэсіруе:

1) распаўсюджванне зрашчэнняў тыпу: *інтэрактыўны, высокаэфектыўны, малаўзроўневы*;

2) узнікненне, афармленне і актывізацыя словаўтваральнага тыпу, па ўзоры якога ўтвараюцца складаныя словы: *грыд-праект, дыскус-клуб, бізнес-план, інтэрнэт-тэхналогія, інтэрнэт-карта, прайс-ліст, поп-культура, біт-музыка, матч-рэванш*;

3) пастаянны актыўны рост спосабу намінацыі шляхам асноваскладання, які здзяйсняецца па некалькіх мадэлях у залежнасці ад характару прыстасавання асноў і ад выкарыстання злучальнай галоснай: *медыяфорум, касмафізіка*;

4) распаўсюджванне складаных слоў з прыставачнымі ўтварэннямі, далучанымі не толькі да чужых, але і да сваіх слоў: *прэс-цэнтр, прэс-канферэнцыя, бліц-апытанне*. Гэты спосаб асабліва прадуктыўны ў навукова-тэхнічнай тэрміналогіі, дзе вельмі актыўныя ў функцыі першага кампанента асновы тыпу *авія-, аўта-, бенза-, радыё-, косма-, тэле-, кіна-* і інш. Сустракаюцца выпадкі складання больш чым двух кампанентаў (*кінафотафонадакумент, аўтавеламотагонка*);

5) па-ранейшаму захоўвае сваю актыўнасць абрэвіяцыя, якая ў сучасных славянскіх мовах стала звыклым спосабам утварэння слоў: *СМІ, НІІ, ЛТП, ЕШКА, ААА, ТН*;

6) распаўсюджаны таксама рознага тыпу эліптычныя спосабы ўтварэння аднаслоўных намінацый на базе паралельна існуючых у мове састаўных найменняў, перш за ўсё, шляхам паглынання ці ўключэння адных кампанентаў іншымі і, такім чынам, выдалення апошніх. Параўнаем: *мінералка* замест *мінеральная вада*, *шматтыражка* замест *шматтыражная газета*, *глянец* замест *сукупнасць глянцавых часопісаў*, *мабільнік* замест *мабільны тэлефон*, *дэмбель* замест *дэмабілізаваны*, *афганец* замест *удзельнік вайны ў Афганістане*, *думскі* замест *член думы*;

7) актывізавалася таксама ў апошні час з'ява скарачэння аднаслоўных намінацый, якую можна разглядаць як асобны спосаб словаўтварэння: *заў* замест *загадчык*, *спец* замест *спецыяліст*, *рацыя* замест *радыёстанцыя*.

Наступная, найбольш заметная агульная і міжузроўневая тэндэнцыя, характэрная для

сучаснай беларускай мовы, – гэта інтэрнацыяналізацыя, якая абумоўлена, галоўным чынам, экстралінгвальнымі фактарамі, г. зн. моўнымі кантактамі і працэсамі запазычання пэўных марфем і слоў з пэўнай групы моў, якія служаць сродкам камунікацыі. У сучасным беларускім словаўтварэнні гэта тэндэнцыя знаходзіць адлюстраванне ў наступных з’явах.

Актыўна ўтвараюцца новыя словы ці словазлучэнні на базе запазычаных у апошні час інтэрнацыяналізмаў; прычым гэта з’ява назіральная не толькі ў тэрміналагічнай, але і ў размоўна-бытавай лексіцы: *офіс – офісная мэбля, камп’ютар – камп’ютарны стол*.

Са з’яўленнем у мове інтэрнацыяналізму ўзнікае цэлая серыя новых слоў, і ў выніку працэсам інтэрнацыяналізацыі ахопліваюцца не асобныя і ізаляваныя лексемы, а цэлыя серыі: *стымул, стымуляцыя, стымуляваць, стымуляванне, стымулятар, стымулятарскі; стандарт, стандартызацыя, стандартызаваць, стандартызаванне, стандартызаваны, стандартнасць*.

Не заўсёды апраўданым будзе штучнае змяненне граматычнай структуры запазычаных слоў і пераклад іх з аднаго граматычнага класа слоў у другі, напрыклад з прыметнікаў і дзеясловаў у назоўнікі, з назоўнікаў у прыметнікі і дзеясловы і г. д.

Сталі моднымі, асабліва ў апошні час, дэрываты: *камп’ютарызацыя, мадэрнізацыя, алкагалізацыя, дынамізацыя, глабалізацыя, мінімізацыя, радыкалізацыя*; ад’ектыўныя новаўтварэнні тыпу: *інвестыраваны, інтэрніраваны, дэталіраваны, дэкрэціраваны, генерыраваны*; дзеяслоўныя новаўтварэнні: *інвестыраваць, глабалізаваць, інкасаваць, эвалюцыянаваць, тэарэтызаваць, меліярыраваць*. Дарэчы заўважыць, што многія ад’ектыўныя новаўтварэнні ўжываюцца ў друку ў розных варыянтах: *меліярыраваць і меліяраваць, эвалюцыяніраваць і эвалюцыянаваць* і інш.

Паглыбленае вывучэнне працэсаў у сучасным беларускім словаўтварэнні на больш фактаграфічным матэрыяле можа мець не толькі пазнавальную, але і дыдактычную каштоўнасць.

Як бачым, з аднаго боку, татальная камп’ютарызацыя, глабалізацыя эканомікі, гандлю, фінансавай палітыкі дабавілі ў лексікон мовы значную колькасць новых адзінак і новых значэнняў. З другога боку, назіраюцца незваротныя стылёвыя змены, звязаныя з развіццём (часам празмерным) граматычнасці ў сродках масавай інфармацыі, з ненарміраваным ужываннем моўных адзінак у інтэрнэт-зносінах.

Заўважым, што моладзь ва ўсе часы была генератарам новых слоў і іх значэнняў. Маладзёжная лексіка ў цэлым характарызуецца

стылістычнай зніжанасцю (*адстой, няпруха, адмарозак*). Канешне, большасць такіх слоў хутка выходзіць з ужытку, некаторыя захоўваюцца дзесяцігоддзямі, і толькі асобныя застаюцца ў слаі размоўнай лексікі, якую могуць зафіксаваць нават нарматыўныя слоўнікі (*тачка – аўтамабіль, тусоўка – месца зносін моладзі*).

Апошнім часам пытанне пра захаванне нормаў беларускай літаратурнай мовы шырока абмяркоўваецца грамадскасцю. Вядуцца дыскусіі наконт нізкага ўзроўню мовы сродкаў масавай інфармацыі, адзначаецца падзенне культуры мовы ў моладзі, гаворыцца пра недапушчальнасць ненарматыўнай лексікі, якая прасочваецца на тэлебачанне, у друк, вуснае маўленне, абмяркоўваецца якасць асобных слоўнікаў і даведнікаў па мове, якія павінны адлюстроўваць нормы сучаснай беларускай мовы ва ўсіх яе стылістычных разнавіднасцях.

Вялікая бяда яшчэ і ў тым, што запазычаная лексіка перакладаецца часам не зусім правільна. Буквальны перанос формаў зыходнай мовы ў мову перакладу – праяўленне некампетэнтнасці перакладчыка. У міжнародным перакладзе адносіны камунікатыўнай эквівалентнасці паміж зыходным тэкстам і тэкстам перакладу павінны захоўвацца.

Вядома, у эпоху глабалізацыі спыніць ці забараніць наплыў чужой лексікі практычна немагчыма. Гэта ўласцівасць характэрна для натуральных моў. Разам з тым існуюць рамкі лінгвістычнай характэрнасці і здаровага розуму.

Заклучэнне. Эвалюцыйныя працэсы ў сучаснай мове ставяць перад лінгвістамі шмат пытанняў, у шэрагу якіх камунікатыўная эквівалентнасць міжмоўных пераходаў, словаўтварэнне, стылістычная накіраванасць.

У беларускай лексікалогіі і лексікаграфіі на сённяшні дзень дамінуе інтуітыўны падыход да прадстаўлення моўных фактаў, што часта не можа даць аб’ектыўнага апісання мовы. Сучасныя ж падыходы патрабуюць больш поўнага і дакладнага прадстаўлення аб’екта лінгвістычнага даследавання з пазіцыяй моўнай рэпрэзентатывнасці. У такім выпадку неабходна штогод ствараць лексіка-граматычную базу, вартасць якой будзе заключацца ў тым, каб змяшчаць не толькі моўныя адзінкі, зафіксаваныя ў нарматыўных слоўніках, але і словы, якія з’явіліся ў беларускай мове за апошнія дзесяцігоддзі. Карыснай будзе таксама праца па стварэнні базы толькі новых адзінак, якую можна пазначыць базай актуальнай лексікі беларускай мовы. Выкарыстанне такой базы дапаможа ў перспектыве стварэнню розных слоўнікаў, а таксама дазволіць выйсці на новы ўзровень лінгвістычных даследаванняў.

Паступіў 02.04.2010